

CĂTĂLIN PAVEL

ANIMALELE
CARE NE FAC
OAMENI

BLANĂ, COZI ȘI PENE ÎN ARHEOLOGIE

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Cuprins

<i>Introducere</i>	9
1. Grădina zoologică de buzunar <i>În care vrabia nu visează mălai – vrabia visează diversitate</i>	19
2. Balene, delfini și un pește mic <i>În care monștrii fantastici devin material de construcție</i> . . .	44
Balena 44 Delfinul 63 Antichitatea greacă 64 Anti- chitatea romană 70 Pești 76	
3. Pisica <i>În care o pisică a mieunat toată Antichitatea clasică, dar a fost mângâiată abia în Evul Mediu</i>	83
Domesticirea 84 Egiptul antic 88 Antichitatea greco- romană 111 Evul Mediu 127	
4. Ursul <i>În care eroul îl strânge în brațe pe arheologul cel rău până îi trosnesc oasele din depozit</i>	140
Antichitatea greco-romană 155 Ursul polar 170	
5. Câinele <i>În care interacționează două specii, una care le depășește pe toate celelalte prin inteligența ei, cealaltă bipedă</i>	173
Domesticirea 177 Orientul (Levant, Mesopotamia, Anatolia) 188 Egiptul 201 Antichitatea greacă 208 Antichitatea romană 228 Britannia 240	

8 Cuprins

6. Ariciul

În care o creatură luptă cu mijloace științifice și filozofice împotriva propriei drăgălășenii 250
Egipt 265

7. Calul

În care răpciugos nu există 271
Preistorie 272 Orient 276 Sciți și traci 280 Antichitatea greacă 289 Antichitatea romană 300

8. Păsările

În care păsăretul îl transportă pe Nils Holgersson într-o minunată călătorie, parțial în cer, parțial sub pământ 318
Cocorul 320 Lebăda 326 Bufnița 331 Vulturul și alte răpitoare de zi 335 Corbul, cioara 345 Gaița 348 Struțul 350 Papagalul 355 Pene suplimentare 360

Încheiere 367

Bibliografie selectivă 375

Credite fotografice 391

Introducere

Mai întâi precizez că blana, cozile și penele din subtitlu nu aparțin aceluiași animal. Oase de animale fantastice încă nu s-au descoperit, iar dacă s-au descoperit totuși, se vede că arheologii le țin numai pentru ei. În compensație, o coadă poate fi de pește, dar și de patruped sau de pasăre. Nu știu ce oferă alte cărți, dar după lectura acestui volum, cititorul nu le va mai confunda niciodată între ele.

Mi-am propus să studiez cu mijloace arheologice interacțiunea dintre persoane umane și, dacă se poate spune așa, persoane non-umane în preistorie și Antichitate și să demonstrez că animalele au fost un catalizator major al dezvoltării noastre cognitive și emoționale. Am creat deci niște portrete arheologice ale eroilor mei bazându-mă pe rămășițele lor și pe reprezentările de pe toate categoriile de arte-facte găsite sub pământ, de la basoreliefuluri la cești. Dincolo de capitolul introductiv despre arheozoologie, am organizat textul pe capitole dedicate câte unei specii (câine, cal, pisică, urs, arici) sau unei categorii de animale (unul despre păsări, altul despre pești și mamifere acvatice). Capitolele le-am împărțit pe perioade istorice, apoi pe zone geografice – aceeași abordare școlărească, din acest punct de vedere în orice caz, ca în volumul care precedă această investigație numit *Arheologia iubirii*. Sigur că se putea structura cartea pe teme: animale în spațiul funerar, în război, în religie și

tot așa. Ar fi fost o abordare la fel de legitimă, și chiar mai sofisticată, dar poate și mai antropocentrică. Or, eu vreau să înțeleg ariciul, de pildă, în întreaga lui complexitate, caut să obțin un interviu arheologic cu balena și așa mai departe. Precizez că aceste capitole se pot citi, la o adică, în orice ordine – exact ca în cazul unui roman modern.

S-au scris destule cărți cu titluri de genul *Animalele în Antichitate*. În majoritatea cazurilor, ele discută doar sursele scrise, bogate, nu-i vorbă, și cel mult le ilustrează cu câteva fotografii de mozaicuri îmbietoare. Sper să arăt în paginile care urmează că sursele arheologice sunt, de fapt, de o bogăție comparabilă. Cât despre preistorie, pentru ea, evident, nu avem alte surse decât rezultatele săpăturilor. E vorba de câteva zeci de mii de ani în care *homo sapiens* a devenit practic ceea ce este azi, fără să lase în urmă inscripții, cronici, vreun jurnal sau vreun e-mail. Iar în această perioadă, viețuitoarele din codri, din heleșteie și mai apoi din ogrăzi sunt de o importanță copleșitoare pentru felul în care oamenii au ajuns să vadă societatea, zeii și moartea. Aceste animale sunt printre unitățile semantice esențiale cu care ne-am construit lumea. Ele alcătuiesc primul și, până în epoca modernă, cel mai important alfabet simbolic extern de care s-a servit omul.

E greu azi să pui în discuție convingerea că omul e cultură, iar animalul e natură. Ea pare de la sine înțeleasă. Ni s-a reamintit în diferite forme, de mii de ori, opoziția netă între om și animale și, la urma urmei, o asemenea poziție justifică etichetarea fiarelor și a dobitoacelor drept resurse care pot fi exploatate, după cum și sălbaticii trebuie, nu-i așa?, civilizați. Însă între om și animal nu există, de fapt, o falie, sau, dacă există, ea este pe de-o parte recentă, iar pe de alta, nu cea dintre cultură și natură, ci aceea dintre împăratul nebun și sfetnicii lui. În preistorie și în Antichitatea păgână nici nu există această distincție triumfalistă între om și animal. Cum am putea aduce din nou aceste două cate-

gorii împreună? Ca să illustreze ce ar putea însemna o metafizică a unității tuturor lucrurilor, Peter Sloterdijk citează undeva, mai în glumă, mai în serios, o poveste indiană. Unui guru i se aduce vestea că unul din discipolii lui a murit mușcat de șarpe. Înțeleptul cugetă puțin și apoi spune: „Acest om probabil că nu a ieșit în întâmpinarea șerpilor cu o dragoste fără margini“.

În paginile care urmează nu propovăduiesc iubirea față de animale. Sunt, bineînțeles, de partea lor, dar scopul meu nu e să arăt nici ce drăgălașe sunt, nici ce prost le-a tratat omul cel rău, nici să formulez în mod radical drepturile lor. Volumul nu este nici un album al animalelor de companie preistorice și antice (asta ar fi fost ispita supremă). Încerc mai degrabă să scriu un eseu de arheozoologie socială, ca să pot pricepe atitudinile indivizilor și ale comunității față de aceste viețuitoare. Inevitabil, pe alocuri, și mai ales în capitolele despre câini, pisici și cai, voi vorbi despre afecțiunea omului pentru aceste ființe (așa cum o surprindem arheologic, desigur).

Dar miza este să aflăm cum îți schimbă întreaga viață afecțiunea pentru ele. Și cum îți schimbă interacțiunea cu ele categoriile în care gândești, care la rândul lor influențează direct calitatea vieții tale. Aș putea chiar vorbi aici de zooontologie doar pentru a putea scrie „ooo“ în interiorul unui cuvânt românesc fără a intra la pușcărie. Dar se înțelege și fără să ne apucăm să inventăm terminologie că e vorba de faptul că substanța omului și traiectoria lui istorică datorează mult animalelor.

În arheologia animalelor, numită frecvent arheozoologie, așa cum a fost practică tradițional, e vorba aproape mereu de cele domestice crescute pentru hrană. Acest tip de studiu este important, dar s-a făcut destul – s-a făcut prea mult. Eu, oricum, nu am simțit că-i pot adăuga ceva. În plus, ideea că animalele au avut o contribuție esențială la faptul că am devenit ceea ce suntem *pentru că* ne-au oferit proteină alimentară e cu siguranță formularea cea mai de jos a acestei

contribuții. Așa că aspectele culinare rămân periferice pentru mine în acest volum. Mă interesează aici animalele ca resursă simbolică, nu ca resursă fizică. Aș vrea să aflu cum erau ele conceptualizate în sfera funerară sau în arta religioasă, nu cum erau gătite; cum au influențat evoluția culturală a omului, nu ce unelte sau arme sau podoabe se confecționau din oasele, coarnele, colții lor.

Evident că atât bucătăria, cât și atelierul influențează spiritualitatea. Totuși, cum scrie Lévi-Strauss, speciile de animale sunt importante, din punctul de vedere al totemismului și nu numai, nu pentru că sunt bune de mâncat, ci pentru că sunt bune de gândit (*bonnes à penser*). E ușor de înțeles de ce s-a argumentat apoi, în mod similar, că animalele din pictura rupestră paleolitică erau alese nu din primul, ci din al doilea motiv, și antropologul francez însuși sugerează că, pentru instrumentarea rațională a lumii (și deci a ordinii sociale), modelul cel mai la îndemână pentru gândirea omului vechi era cel al animalelor, cu ale căror imagini se putea popula un întreg univers mental. Mâncarea nu e chiar totul. De altfel, pentru majoritatea oamenilor, în preistorie și în Antichitatea clasică, dieta era în principal vegetariană;

Fig. 1. Papirus pictat găsit la Teba, sec. 13-12 a.Chr.; 13 x 59 cm (detaliu). British Museum.

carnea era un lux. Probabil că Lévi-Strauss a sacrificat, în numele unei formule memorabile, ceva adevăr. Dar uneori e mai bine să mergi pe mâna unuia care măcar vede lucrurile în ansamblul lor, chiar cu unele imprecizii, decât pe mâna celor care cântăresc și măsoară și au dreptate doar pe bucățele. Cum spune proverbul arab – tirania pisicilor e mai bună decât justiția șoarecilor.

Accentul e pus deci în carte pe partea nepragmatică, non-funcțională a relației omului cu animalele, o parte esențială a acestei relații. Nici de mâncare, nici de unelte, nici de profit nu e vorba într-un papirus egiptean acoperit cu desene cândva în secolul 12 a.Chr. Acolo, o orchestră cuprinde un măgar cântând la harpă, un leu cu liră, un crocodil (tot în două picioare) cu un fel de lăută, o maimuță cu flaute ținute vertical, pentru că nici n-ar avea loc să le țină orizontal. Dedesubt, o pasăre se suie pe o scară într-un pom, dar în frunziș găsește un hipopotam culegând fructe într-un coșuleț. La fel eșuează și încercarea de a înțelege, într-o paradigmă strict economică sau gastronomică, mormântul de acum 12.000 de ani descoperit în Israel, în care se afla o femeie în vârstă – șaman, poate – îngropată cu 50 de carapace

de țestoasă și părți de mistreț, vultur, leopard, bour și doi jderi (dar și cu o labă a piciorului de om).

Am ales așadar să las la o parte (aproape) cu totul din acest volum animalele crescute pentru carne. Vreau să văd în animale altceva decât o sursă de hrană, și în general aș vrea să văd altceva decât e de la sine înțeles. În parabola lui Eco despre cum ajungem la cunoaștere, Kant e confruntat cu un ornitorinc (de care Europa a luat cunoștință, cu neîncredere, abia în ultimii ani ai vieții filozofului) și trebuie, cumva, să-l categorisească. Din multe puncte de vedere, animalele pe care noi le considerăm banale, de la sine înțelese, ar trebui să redevină în ochii noștri ca ornitorincii pentru europeni la anul 1800: o alcătuire plină de mistere. Trebuie neapărat privit dincolo de ideea că animalul e o potențială friptură. Celor care cred că arheozoologia înseamnă doar să descoperi resturile unei supe de pui într-o groapă medievală de resturi menajere le-aș reaminti că misiunea Apollo 15 a lăsat în urmă pe Lună pana de șoim cu care comandantul ei a făcut experimentul ciocanului care cade, în absența atmosferei, cu aceeași viteză ca pana.

Barbara Cassin, editând în 1998 un volum numit *L'animal dans l'Antiquité*, îl prefața evocându-i pe pirații care încearcă, în mit, să-l omoare pe Dionysos și pe care zeul îi transformă în delfini. Unele surse antice – Filostrat, de pildă – subliniază că oamenii răi devin astfel animale bune. Punând o carte despre vietăți non-umane sub semnul generos al acestei ciudate mântuiri prin animale, filozoafa franceză invită gândirea modernă să anuleze clivajul cu gândirea antică, măcar în jurul acestei teme.

Cum aș putea prefața acum această carte despre arheologia animalelor? Recunoscând niște datorii. Cele mai mari datorii ale noastre sunt față de cărțile citite în copilărie, în cazul ăsta vechea *Faună a României* a lui Ion Simionescu și apoi

Familia mea și alte animale, a lui Gerald Durrell, tradusă în românește în anii '80. În facultate am avut senzația nelămurită că așa ceva aș visa să scriu și eu, citind Jocelyn Toynbee, *Animals in Roman Life and Art*, o carte de o erudiție comparabilă cu a fratelui ei mai celebru, Arnold Toynbee (care mă tem însă că, pe probleme de istorie romană, trebuia mereu să-și sune sora). Pe lângă menționarea acestor cărți totuși, aș mai zice că la Gordion, lângă Ankara, am descoperit, în timpul unui șantier, cranii de cămilă a căror formă bizară m-a stupefiat. De-o parte și de cealaltă a unuia din ele erau, în pământ, canini de tigru sau leu. Să fi provenit de la decorația frâielor sau a șei acestei cămile din secolul 13?! Cel puțin așa mi-a sugerat, acolo, un etnograf. Că veni vorba, în România nu se cunosc oase de cămilă romane, doar vreo două, rătăcite, din Dobrogea bizantină, și o descoperire din 2008 de oase de la cel puțin șase cămile, de pe la anul 1700, la Agighiol! Și, uite așa, parcă vrei să afli mai multe, mai întâi pentru tine, apoi și pentru alții, care, bineînțeles, n-au nici o vină.

Sintezele lipsesc adesea în arheologie, în arheozoologie chiar mai mult decât în alte subdomenii ale disciplinei, iar acolo unde există, ele se adresează rareori publicului larg. În România în orice caz lipsea o asemenea lucrare, nu însă și interesul pentru ea. Unul din motivele pentru care e greu să faci popularizarea științei – cu atât mai mult când e vorba de căței și mâțe – este teama că te vor citi și specialiștii (o teamă, de altfel, nefundată) și vor declara că nu ești serios. De aceea, simt că trebuie să declar încă de la început că sunt serios, adică am petrecut o oră întreagă într-o cușcă de câine. Am confecționat-o din plăci de PAL căptușite pe interior cu polistiren și, înainte să i-o dau în folosință câinelui (nu menționez numele și rasa ca să nu par că implor simpatia cititorului), am simțit că trebuie s-o testez. Înăuntru era cald iarna și răcoare vara, ca într-o carte.

Le mulțumesc celor care m-au ajutat cu informații sau publicații greu de procurat: Felix Marcu, David Reese, Eugen

Ciurtin, Florentina Ghemuț, Nadja Pöllath, Alexandra Lițu, Cristina Douglas, Ștefan Colceriu și Magdalena Ștefan. Marius Ifrim și Adrian Dumitru au făcut (ca și altădată) observații pe marginea întregului manuscris. Mi-a folosit tare și lectura extrem de competentă a unui binefăcător anonim. Mulțumesc redactorului de carte, Adina Săucan, care m-a ajutat cu real profesionalism să pregătesc textul și ilustrațiile pentru tipar. Studenții mei de la Universitatea „Ovidius“ din Constanța m-au ascultat, bright-eyed and bushy-tailed, vorbind despre arheologia animalelor. Le sunt recunoscător tuturor, și mai ales Lidiei Bodea, pentru sprijinul extraordinar oferit acestui text în diferite faze ale istoriei lui.

1. *Grădina zoologică de buzunar*

*În care vrabia nu visează mălai –
vrabia visează diversitate*

Înainte de a discuta în acest capitol câteva probleme de teorie și metodă, chipurile mai subtile, trebuie mai întâi să ne convingem că există materialul pe baza căruia să ne batem capul cu așa ceva. Spontan, oricine bănuiește că arheologia are de oferit ceva informații despre viața animalelor alături de oameni, dar vede probabil aceste informații, cum ziceam în primele pagini, ca fiind limitate la animalele domestice, crescute de om în special pentru hrană. E o greșeală de percepție pe care înșiși arheozoologii o perpetuează, din păcate, discutând adesea exclusiv tocmai acest subiect. În realitate, este greu de intuit diversitatea speciilor descoperite și a contextelor în care se găsesc ele – și deci și varietatea perspectivelor asupra relației om–animal care devin astfel posibile. Și atunci, ca o prefață la portretele arheologice de animale care urmează, în care vom întoarce pe toate fețele asemenea dovezi, voi oferi deocamdată câteva exemple care vorbesc de la sine și care sunt menite doar să arate că materialul care ne stă la dispoziție e, de fapt, vast. Mai exact, suficient de vast ca să se scrie o enciclopedie în 12 volume, nu această carte.

Una din cele mai vechi înmormântări ale unui om cu un animal datează de acum cel puțin 15.000 de ani: alături de un adult a fost depusă o vulpe, la 'Uyun al-Hammam (Iordania).